

Золотоординський час на землях Середнього Подніпров'я

Історія Київської Русі добре відома та вивчена. Археологічними дослідженнями, які розпочалися ще у середині XIX ст., виявлено велику кількість історичних артефактів того часу. Що стосується наступної — золотоординської доби, то тут ситуація дещо складніша, адже довгий час історики майже нічого не знали про те, що відбувалося на землях Середнього Подніпров'я у середині — другій половині XIII ст. Одні стверджували, що "в Києве жили до татар не малороссияне, а великороссияне", які після монгольської навали переселилися на північ, а їхнє місце зайняли переселенці із Карпат; інші вважали, що внаслідок військового вторгнення номадів у середині XIII ст. південноруські землі перетворилися на пустелю, і тільки завдяки Польщі вони були знову заселені; треті абсолютно правильно стверджували, що "мы не можем не признать, что общепринятое мнение о запустении ея (Южной Руси) въ это время есть не более какъ исторический мираж". Так чи інакше, але сьогодні можна говорити лише про те, що Південна Русь справді сильно постраждала від монгольської інвазії середини XIII ст., проте так званого "запустіння" не відбулося: населення у своїй більшості залишилося та продовжувало жити у тих самих місцях, що і раніше. Інше питання: яким чином змінилося їхнє життя, чи стало воно легшим чи складнішим? Якими були наслідки встановлення політичної зверхності Золотої Орди над цими землями? І нарешті, чи змінилася матеріальна культура тогочасного населення?

На ці питання неможливо дати однозначної відповіді, адже історична наука не є чимось статичним та абсолютним, постійне накопичення джерельної бази веде до перегляду старих концепцій та висування нових. Тож сьогодні можна лише констатувати і-

снування певних, інколи кардинально протилежних думок стосовно історичного розвитку Середнього Подніпров'я у золотоординський час.

Як відомо, монгольська інвазія стала переломним моментом в історії не лише Русі, але й усієї Європи. Військові дії завдали нищівного удару по суспільно-політичному життю на Подніпров'ї. Економіка та культура Києва перебували у стані стагнації, а розвиток деяких галузей зазнав регресивних змін. Певний час після навали Батия південноруські землі перебували під безпосереднім управлінням ординців. Говорити про будь-який економічний або політичний розвиток неможливо та й непотрібно, адже населення, яке залишилося і зазнало значних економічних, матеріальних та, передусім, людських втрат, не могло досить швидко відновити все те, що було зруйноване війною.

Окрім того, дослідженнями палеоекологів встановлено, що XIII ст. — це період завершення малого кліматичного оптимуму, який тривав від VIII ст. до XIII ст., та початок малого кліматичного зледеніння, яке з певними флуктуаціями тривало до кінця XIX ст. Перехідний період, яким було XIII ст., характеризувався частими кліматичними екстремумами, які негативно позначилися на подальшому розвитку окремих регіонів, спонукали до переорієнтації господарського укладу та життя певних територіальних спільнот. Деякі дослідники, характеризуючи причини доволі швидкого підкорення Київської Русі номадами, наголошують на тому, що напередодні монгольських походів Русь зазнавала різноманітних кліматичних катаклізмів (пошесті, засухи, зливи), натомість упродовж 1239-1243 рр. погодні умови покращилися і відзначалися відносною стабільністю та помірністю.

Встановлення золотоординського ігa на землях Середнього Подніпров'я,

Кирило Капустін
аспірант
кафедри "Археології та
давньої історії України"
Національного університету
"Києво-Могилянська Академія",
м. Київ

яке чи не найбільше постраждало від нападу ординців, мало негативні наслідки для подальшого розвитку регіону. Землі літописної Руської землі зазнали значних економічних, матеріальних та людських втрат. Певна кількість населення була знищена, інша забрана у полон. Ті, що залишилися, розрізані та налякані, деякий час переховувалися у лісах, болотах та недоступних для кінноти супротивника місцях. Свідченням цього є той факт, що, наприклад, на території Чернігівщини абсолютна більшість неукріплених поселень продовжувала існувати винятково на незначних підвищеннях у заплавах річок або посеред болота. Населення воліло перечекати лихо у спокійнішому та захищеному, принаймні природою, місці.

Кардинальні зміни топографії поселень, зафіксовані у ході археологічних розвідок на території Чернігівщини, не характерні для інших регіонів Русі. Наприклад, на Правобережжі неукріплені пам'ятки розташовувались у тих самих топографічних умовах, що й у давньоруський час; населення, перекававши небезпеку, просто поверталось на раніше обжиті місця. Якщо ж спалене та зруйноване номадами поселення стало непридатним для життя, недалеко від нього засновувалося нове.

Зазначимо, що у XIII-XIV ст. завершується процес суспільно-політичних перетворень, який розпочався ще у XII-XIII ст. Це добре видно, наприкладі зміни площі неукріплених пам'яток упродовж X-XV ст. Скажімо, якщо для X-XI ст. притаманні великі неукріплені поселення, то для XII-XIII ст., і особливо золотоордин-

ського часу — неукріплені пам'ятки невеликої площі. Сучасними дослідженнями встановлено зв'язок між зміною площі неукріплених пам'яток доби Середньовіччя та процесом трансформації суспільних відносин. Такі перетворення відбувалися внаслідок прогресивних структурних змін характеру господарювання, зростання антропогенного навантаження на природу, а також ростом самостійності малої сім'ї.

Крім того, збільшення чисельності малодвірних поселень відбувалося одночасно зі становленням та розвитком волосної системи Київської Русі, що зумовлено об'єктивними факторами економічного та політичного розвитку держави. На думку С.З. Чернова, така система виявилася найбільш пристосованою для сільськогосподарського освоєння території Московського та інших великоруських князівств

Проблема утворення, розвитку та поширення волосної системи на землях Середнього Подніпров'я ще досі малодосліджена. Археологічними дослідженнями підтверджена тенденція до зменшення площі поселень упродовж X-XIII ст., але повноцінного дослідження, в якому були б використані свідчення не лише археологічних, але й нарративних джерел досі немає.

Потребує подальшого дослідження і проблема історичного розвитку Середнього Подніпров'я у післямонгольський час. Сучасними дослідженнями встановлено, що кардинальної зміни населення, як це стверджували деякі дослідники, тут не відбулося, чисельність звісно зменшилася, але поступово демографічний потенціал регіону було відновлено, поселення відбудовано, життя продовжувалося, хоч і не з такою інтенсивністю як, наприклад, у давньоруський час.

Звичайно, процес відбудови був тривалим, і у різних регіонах мав свої особливості. Наприклад, на деяких поселеннях фіксуються залишки житлових будівель каркасно-стовпової конструкції із розташованим у середині вогнищем, або просто вогнище, розміщене під легким навісом. Такі споруди виконували функції тимчасового житла, але, як кажуть, немає нічого постійного більше, ніж тимчасове, тож люди продовжували жити у таких халупах доти, доки не відбулося принаймні тимчасової політичної та економічної стабілізації у регіоні. Існують також думки про те, що поселення із такими типами споруд можна ідентифікувати як тимчасові мисливські таборища. Вони не відігравали функцій постійних селищ і використовувалися лише на час полювання.

Інакшу ситуацію спостерігаємо на археологічних пам'ятках Дніпровського Правобережжя, тут населення жило у більш-менш пристойних умовах (принаймні для середини XIII ст.) — зрубних житлових спорудах, інколи з холодним підклітом. Як правило, у таких будинках встановлювалась глинобитна піч, лежанки тощо.

Відповідаючи на запитання стосовно докорінної зміни етнічного забарвлення регіону, зазначимо, що, звичайно, монгольська інвазія та наступні людські пертурбації призвели до переселення частини людності у нові регіони, але це була лише крапля у морі. Не можна виключати і того факту, що у Середньому Подніпров'ї існували окремі ординські контингенти, але їхня чисельність була незначною порівняно з масою давньоруського населення. Наративні джерела наводять нам свідчення існування такого контингенту, наприклад, у Каневі: *"на другій день срьбешения, отправились въ путь прибухали мы въ селение Канову, которое зависело непосредственно от Татар. Начальник онаго далъ намъ лошадей съ проводникомъ до другаго селения, которымъ управлялъ нѣкто Мухей, человекъкъ преизполненный злости, который однако же получа отъ насъ въ подарокъ то, что самому ему хотѣлось, проводил насъ до первой Татарской заставы"*.

Археологічними розвідками засвідчено наявність кочівницьких елементів на деяких пам'ятках Середнього Подніпров'я (с. Леськи, с. Малополовецьке тощо). Зазначимо, що під час археологічних досліджень середньовічних пам'яток України артефакти так званого східного походження не поодинокі. Але не можна інтерпретувати останні як маркер присутності номадів на певній території. Східні товари могли купувати, вимінювати, дарувати, здобувати у війнах. Окрім того процес сидентаризації номадів — складний та довготривалий процес, тож слід утримуватися від висунання передчасних концепцій. Так само не має археологічного підтвердження присутності якихось польських чи німецьких переселенців на території Середнього Подніпров'я. Цікавим є той факт, що на деяких археологічних пам'ятках України трапляється кераміка з так званими "молдавськими" рисами. Вона зафіксована у ході археологічних розкопок у с. Соکیلці на Південному Бузі, у м. Києві та м. Любечі Чернігівської обл. Цілком можливо, що через деякий час за допомогою археологічних джерел вдасться з'ясувати характер та, можливо, інтенсивність певних міграційних потоків на

територію Середнього Подніпров'я із Молдавії. А до того часу, спираючись на свідчення письмових джерел, можна стверджувати, що малоруси (волинці, овручани, подоляни та чернігівці) були другою найбільшою етнічною групою серед усіх мігрантів і поступалися тільки білорусам, тобто, як і сьогодні, основною була так звана внутрішня міграція, а не зовнішня.

Сучасними дослідженнями встановлено, що населення Середнього Подніпров'я у золотоординський час залишалось у своїй більшості давньоруським, розмовляло тією ж мовою і корилося тим самим традиціям, що й у X-XIII ст.

Аналізуючи матеріальну культуру золотоординського часу, зазначимо, що вона у своїй більшості використовувала напрацювання та технології давньоруських майстрів. Ще дослідженнями академіка *Б. Рибак* відзначено тенденцію до збереження давньоруської культурної традиції розвитку на землях Київської Русі у післямонгольський час. Звичайно, військова інвазія негативно позначилася на виробництві певних речей, передусім призначених для задоволення смаків знаті (коштовні прикраси, скляні браслети). Із ужитку поступово зникли вироби з пірофіліту (овруцький шифер), видобуток якого здійснювався на багатьох поселеннях Овруцького князю. Безумовно, матеріальна культура другої половини XIII ст. дещо деградувала (з'явилася кераміка, схожа на ранню X ст.; якість виготовленого посуду погіршилася), деякі технології та прийоми виробництва зникли. Військова інвазія спровокувала "інформаційний розрив" між різними поколіннями ремісників. Нові майстри не пройшли відповідної школи і, як наслідок, не змогли опанувати секрети виробництва, що передавалися з покоління до покоління. Нові майстри склалися переважно з вихідців із сільської місцевості. Відсутність нормальної матеріальної бази та відповідного кола замовників негативно позначилися на розвитку та відродженні елітарних ремесел. Звичайно, у матеріальному комплексі золотоординського часу з'являються речі так званого східного (кочівницького) походження, але такі взаємозапозичення були характерними і для давньоруського часу. Незважаючи на всі негативні чинники, культура Русі зберегла свою самобутність і продовжувала розвиватись згідно з традиціями давньоруського часу.

Система господарювання у своїй переважній більшості залишалася тою самою, що й у давньоруський час.

Знайдені у ході археологічних розкопок предмети сільськогосподарського виробництва вказують на збереження тих самих засобів збору та обробітку врожаю. Зменшення кількості населення полегшило антропогенне навантаження на природне середовище і не призвело, як це, наприклад, сталося у північних регіонах Русі, до зміни характеру господарювання. Наприклад, зростання негативного антропогенного впливу та виснаження природних ресурсів прискорили поступовий занепад літописного Білоозера, яке у X-XII ст. було значним економічним та торговельним центром Північної Русі. Необхідність переорієнтації господарства на збільшення питомої ваги аграрного сектору в економіці та розширення сільськогосподарських угідь (яка особливо гостро проявилася у XIII-XIV ст.) стимулювали утворення на протилежному березі Білого озера — Білозерська — нового центру сільськогосподарської округи регіону. Окрім того, для північних регіонів Русі властива тенденція до зміни топографії неукріплених поселень золотоординського часу. Якщо у давньоруський час вони засновувалися на берегах річок, то у другій половині XIII-XIV ст. збільшилось число таких, що розташовувалися на вододілі. Це сталося внаслідок зрослого економічно і, передусім, демографічного потенціалу окремих регіонів держави.

На території Середнього Подніпров'я таких кардинальних змін не відбувалося, населення продовжувало селитися на берегах річок та обробляти ті самі поля, що й у давньоруський час. Демографічний потенціал Середнього Подніпров'я починає відновлюватися дещо пізніше, коли його території ввійшли до складу Великого князівства Литовського та Московської держави. Із цього часу розпочинається так звана "державна" реколонізація регіону. Характерною рисою цього процесу стало поступове "відвоювання" земель у степу, яке відбувалося поступово, шляхом побудови укріплених замочків та замків, створення навколо них великої кількості селищ, мешканці яких у разі небезпеки могли перечекати небезпеку всередині. Окрім того, мав місце цілеспрямований вивід та "осадження" на місця різних поселенців. Так сталося, наприклад, у 1398 р., коли Великий князь *Вимоет* пішов походом проти татар у степи, підкорив собі землі у нижній течії р. Дніпра і вивів звідти кілька тисяч татар, оселивши їх у межах Київщини та Волині. Для зміцнення кордонів своєї держави він також заселяв ці землі залежними від нього татарами та вихідцями із

Кавказу — кабардинцями та черкесами, яких оселив переважно поблизу Черкас, Канева та в інших місцевостях Подніпров'я. Цілеспрямована державна політика допомогла відновити демографічний потенціал регіону, сприяла утворенню нових поселень та укріпленню кордонів держави. Незважаючи на військову інвазію та економічну розруху, столиця давньоруської держави залишалася важливим економічним та культурним центром Східної Європи. У більшості храмів велися богослужіння, тут містилася резиденція митрополита. Окрім того, саме у Києві у 1273 р. проведено загальний собор руських єпископів, на якому затверджено так звані Правила Кирила, а єпископом Володимирським поставлено архімандрита Києво-Печерського монастиря *Serapiona*.

Незважаючи на монгольську навалу, столиця Русі зберегла за собою статус важливого торговельного центру, що стояв на кордоні двох цивілізацій — Східної та Західної. Наприклад, у 1246 р. римський місіонер Джованні Плато Карпіні їхав до Києва з купцями із Вроцлава (Бреслау), після його від'їзду до Монголії у місто прибули "численні інші купці як із Польщі, так і з Австрії". На зворотному шляху мандрівник зустрів тут нових лихварів, найважливіші із яких: Михайло Генуезький, Варфоломій, Мануїл Венеціанський, Яків Реверей із Акри, Миколай Пізанський". Географія справді вражає, особливо враховуючи те, що за повідомленням цього ж автора у Києві під час його відвідин існувало лише трохи більше 200 будинків.

У цілому соціально-політичний, економічний та культурний розвиток Середнього Подніпров'я у золотоординську добу відбувався відповідно до культурних традицій ще давньоруського часу. Київ, незважаючи на розруху, залишився визначним політико-адміністративним та, передусім, культурним центром регіону, підтримував активні як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні зв'язки. Населення Середнього Подніпров'я у своїй більшості зберегло етнічну єдність. Система заселення не зазнала тої кардинальної перебудови, яка фіксується на землях Північної Русі. Наступна історична доба — литовська — розпочинається у середині XIV ст., точніше у 1362 р., коли литовсько-руські війська, очолювані Великим князем *Ольгердом*, перемогли трьох татарських беїв у битві на Синих Водах. Для неї притаманні дещо інші тенденції історичного розвитку. Але це вже інша історія, яка потребує окремої розповіді.